

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

پیشگام ادبیات و فلسفه/دی و بهمن ۱۳۸۳

نظم دادن به حال و کار کتابخانه دبیرستان به من واگذار گردید... روزی از روزها پس از سامان دادن به کتاب‌های دیگر اشتیاقی در خود یافتم که کتاب‌های داخل این گنجینه‌ها را نیز مرتب‌سازم مخصوصاً که عطف چرمین کتابی از پشت شیشه گنجه نگاه کنجکاوانه مرا به خود می‌خواند، کتابی که بر عطف آن نوشته شده بود: **دیوان نسیمی** (ص هفده). سرانجام مصحح در سال ۱۳۶۷ تصحیح **دیوان نسیمی** را به عنوان موضوع رساله فوق‌لیسانس خود به راهنمایی آقای دکتر شفیع کدکنی برمی‌گزیند و کتاب **زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی** صورت چاپ شده آن پایان نامه است.

عمادالدین نسیمی (۸۲۱-۷۷۰) از شاعرانی است که در کتاب‌های تاریخ ادبیات ایران ذکری از او دیده نمی‌شود^۲ اما ناگهان در اوایل انقلاب نامش بر سر زبان‌ها افتاد. اشعار گزیده و زندگینامه حلاج وار او چندین بار چاپ شد و فیلمی که از زندگانی او در آذربایجان شوروی ساخته شده بود و در تابستان ۵۸ در تهران به نمایش درآمد یکبار نام او را به عنوان یک شاعر مبارز در کنار نام گارسیا لورکا، خسرو گل‌سرخ، فرخی یزدی و میرزاده عشقی قرار داد. اما آشنایی مصحح با اشعار نسیمی ظاهراً به سال‌ها قبل از این ماجرا برمی‌گردد: «در آن زمان [سال ۱۳۵۳] که دانش‌آموز سال نخست رشته ادبی دبیرستان ایرانشهر بودم از بخت خوش،

پژوهش‌های علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مجله علمی و پژوهشی

کتاب **زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی** در چهار بخش فراهم آمده است: بخش اول که عنوان «سیری در زندگی و اشعار نسیمی» را بر خود دارد خود حاوی پنج فصل است: مصحح در فصل اول و دوم به بررسی زمانه ظهور حروفیه و زندگانی فضل‌الله استرآبادی (۸۴۰-۷۴۰) پیشوای حروفیه می‌پردازد و براساس مأخذی که نزدیک به زمان فضل‌الله حروفی بوده چهره تاریخی او را برای خواننده مشخص می‌سازد. در

این فصل بر خواننده معلوم می‌شود که فضل‌الله حروفی علاوه بر آنکه نظریه پرداز و رهبر فکری حروفیه بوده خود نیز با تخلص «نعیمی» اشعاری می‌سروده است که یکی از اشعار معروف او اشتباهاً به نام مولوی در دیوان **غزلیات شمس** وارد شده است:

بر قدسیان آسمان من هر شبی یاهو زتم

گر صوفی از لا دم زند من ز الا هو زتم

... خیز ای نعیمی پیش من بنشین به زانوی ادب

من پادشاه کشورم کی پیش تو زانو زتم؟^۳

در فصل سوم اصول اندیشه‌های حروفیه به اجمال بیان گردیده و با

اشاره به کتاب **جاویدان کبیر** فضل‌الله حروفی آمده است: «در این نوشته‌ها وی تعالیمی شگفت‌انگیز طرح کرده است که کمابیش گرد دو نقطه مرکزی می‌گردد که عبارت‌انداز: انواع دوگانه ظهور الهی، خداوند خویشتن را یکبار در طلعت آدم که به صورت و مثال خودش آفریده شده بود ظاهر ساخت... از طرف دیگر خداوند در کلام خویش که خلاق است یعنی قرآن و در اسماء موجودات پدیدار گشته است، این ظهور دوم عبارت است از اولاً اصوات و ثانیاً حروف». (ص ۱۵) به نظر می‌رسد این اندیشه فضل‌الله با نظریات ابن عربی در مورد تجلی اول و دوم خداوند شباهت داشته باشد. ۴ همچنین نشان دادن چهره آدمی با ۲۸ حروف الفبای عربی بی‌شباهت به نظریه دیگر ابن عربی در این مورد نیست که «موجودات را کلمات خداوند می‌داند». ۵ نیز این اندیشه حروفیه که انسان به صورت خداوند آفریده شده است (ص ۱۷) با اندیشه‌های ابن عربی در این مورد هماهنگی بسیار دارد. ۶ سپس مصحح به بحثی کوتاه درباره ادبیات حروفیه می‌پردازد و آن را به دو بخش ادبیات به معنی عام یعنی هر نوع نوشته و ادبیات به معنی خاص یعنی آنچه جوهره هنری داشته

۱۲۶۰ ق. در استانبول صورت گرفته است و چاپ نسبتاً منقح اما ناقص آن در ۱۹۷۲ م. به کوشش حمید محمدزاده در باکو منتشر شده است. بخش دوم کتاب **زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی** به مقاله دکتر رضا توفیق (فیلسوف و سیاستمدار ترک) ۷ اختصاص دارد که مرحوم غلامرضا سمیعی به سفارش مصحح آن را برای کتاب **زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی** از زبان فرانسه ترجمه کرده است. مقاله مزبور ۶۶ صفحه از کتاب را دربرمی‌گیرد و به تشریح اندیشه‌های بنیادی حروفیه درباره هستی‌شناسی، خداشناسی و انسان‌شناسی می‌پردازد و سپس علم حروف و روش‌های برخورد حروفیه با آن را شرح می‌دهد و آنگاه نشانه‌های رمزی حروفیه را بیان می‌کند.

بخش سوم کتاب به دیوان اشعار نسیمی اختصاص دارد که به صورت غزل‌ها، قصاید، مثنوی‌ها، ترجیع بند و ترکیب بند، رباعی‌ها، قطعه و غزلواره، اشعار عربی و ملمع، و اشعار الحاقی تقسیم‌بندی شده است. در این بخش مصحح با اتکا به روش علمی تصحیح متون ابتدا متن تصحیح شده هر غزل یا قصیده یا... را ذکر می‌کند، سپس رمز

باشد تقسیم می‌کند و حروفیه را در بخش اول صاحب تألیفات عقیدتی بسیار و در بخش دوم دارای اشعاری متوسط می‌داند.

فصل چهارم به زندگانی عمادالدین نسیمی اختصاص یافته که مصحح با اتکا به آثار دست اول نزدیک به زمانه زندگی نسیمی و همچنین برخی از متون حروفیه، کوشش می‌کند تا چهره تاریخی او را به عنوان خلیفه فضل‌الله حروفی برای خواننده روشن سازد. در پایان نیز گزارش دست‌اولی از جلسه محاکمه و اعدام نسیمی به نقل از کتاب **کنوز الذهب فی تاریخ حلب** آورده می‌شود که صحنه اعدام او بی‌شباهت به آنچه در مورد قتل حلاج گفته‌اند، نیست. (ص ۳۰) مصحح در پایان این فصل به اجمال اشاره‌ای به شعر نسیمی می‌کند و جایگاه او را در میان شاعران حروفی در مرتبه‌ای عالی می‌داند اما برای او در کنار شاعران قرن هشتم مرتبه‌ای متوسط قائل می‌شود. (ص ۳۳)

نسخه‌های خطی که آن غزل یا قصیده را دارا بوده‌اند بیان می‌کند و آنگاه نسخه اساس تصحیح آن غزل یا قصیده را به صورت «متن از...» معرفی می‌کند، پس از آن نسخه بدل‌های آن غزل براساس شماره‌ای که در متن آمده است درج می‌گردد. چنین دقت علمی‌ای که مصحح در برخورد با اشعار یک شاعر متوسط به کار بسته است ممکن است در نظر اول بیپه‌وده به نظر برسد اما باید توجه داشت که در «تصحیح علمی» متون براساس ارزش هنری دسته‌بندی نمی‌شوند تا مصحح در برابر متن ارزشمندتر دقت بیشتر و در مواجهه با متن کم‌ارج‌تر دقت کمتری به کار ببندد، بنابراین چنین دقتی می‌تواند سرمشق همه کسانی باشد که تصور می‌کنند شعر شاعران درجه دوم را فقط باید چاپ کرد و نیازی به چنین دقت‌ها نیست!

در پایان کتاب **زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی** بخشی تحت عنوان «نامواژه» آمده و در آن مصحح به توضیح برخی از نام‌ها و واژه‌ها که در متن اشعار نسیمی به کار رفته، پرداخته است. فهرست اشعار، فهرست نام‌های اشخاص، فهرست کتاب‌ها، رسالات و نشریات، فهرست طوایف، مذاهب و فرق و فهرست مکان‌ها بخش پایانی کتاب

در فصل پنجم مصحح به «دیوان نسیمی و تصحیح آن» می‌پردازد، نخست نسخه‌های خطی **دیوان** را معرفی می‌کند و سپس به چاپ‌های **دیوان نسیمی** اشاره می‌کند. براساس اشاره مصحح قدیم‌ترین چاپ **دیوان نسیمی** که مخلوطی از اشعار فارسی و ترکی او بوده به سال

را تشکیل می‌دهد.

چاپ اول کتاب **زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی** در سال ۱۳۷۲ و چاپ دوم آن ده سال بعد از چاپ اول در سال ۱۳۸۲ منتشر شده است. در چاپ دوم مصحح در «پیشگفتار چاپ دوم» به پژوهش‌هایی که در فاصله چاپ اول و دوم کتاب درباره نسیمی و حروفیه در ایران و خارج از ایران منتشر شده اشاره کرده و به معرفی اجمالی آنها پرداخته است. در کنار این پژوهش‌ها از پخته‌خواری کسانی یاد کرده که اشعار نسیمی را با اغلاط بسیار به چاپ رسانده‌اند، از جمله می‌نویسد: «**ققنوس** در **شب خاکستر**^۸ این کتاب در واقع دیوان اشعار نسیمی است که از روی چاپ باکو حروف‌چینی شده و کوشنده ۵۰ صفحه مقدمه شاعرانه بر آن افزوده و البته در آن اشاره‌ای به چاپ باکو نکرده است! در انتهای کتاب لغت‌نامه‌ای قرار دارد که معلوم می‌شود از روی یکی از فرهنگ‌ها رونویسی شده و گردآورنده هیچ عنایتی به کاربرد لغات در دیوان نداشته است، نمونه آن: کاس، کوس، جدل بزرگ (قاعدتاً: طبل بزرگ!) به معنی خوک هم گفته‌اند(!?) / گارسه: جعبه خانه خانه که در چاپخانه

شرح بیشتری بیان شود.

● در معرفی پژوهش‌هایی که درباره حروفیه انجام گرفته (ص دوازده) مقاله حروفیه نوشته اکبر ثبوت که در نشریه **فلق**^۹ به چاپ رسیده از قلم افتاده است این مقاله بالغ بر ۷۰ صفحه است و ظاهراً چون در یک نشریه دانشجویی به چاپ رسیده بوده، در حوزه جست‌وجوهای مصحح قرار نگرفته است.

● در کنار تصویرهایی که از نسخه‌های خطی در آغاز کتاب آمده، درج تصویری از چاپ باکو ضرورت داشته تا خوانندگان بدانند که این چاپ که چاپ‌های بازاری تهران براساس آن حروف‌چینی شده فاقد پانویس و نسخه بدل است.

پانویس‌ها:

* دانشجوی کارشناسی ارشد ادبیات فارسی دانشگاه یزد

حروف سربی را در آن می‌ریزند!! (ص ۳۵۶ **ققنوس** در **شب خاکستر**) کوشنده بزرگ معنی کاس (قدح شراب) را با طبل بزرگ و سپس گارسه چاپخانه بیوندی شاعرانه داده‌اند!» (ص سیزده) همچنین مصحح به چند نمونه دیگر از چاپ‌های بازاری دیوان نسیمی اشاره می‌کند و نواقص هریک را برمی‌شمارد.

کتاب **زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی** با کیفیتی که ذکر آن گذشت بی‌گمان از مرز یک رساله فوق‌لیسانس فراتر رفته و دقت‌ها و کوشش‌های مصحح در به دست دادن متنی منقح و صحیح قابل ستایش است. همچنین کوششی که در غلط‌گیری متن کتاب به کار رفته باعث شده تا در سرتاسر کتاب غلط مطبعی راه پیدا نکند.

در بررسی این کتاب چند مورد به نظر می‌رسد که ذکر آنها شاید به کمال کتاب کمک نماید:

● مصحح در پیشگفتار که به بررسی زندگی و شعر نسیمی می‌پردازد به اجمال از شعر نسیمی سخن گفته است (ص ۳۱) حال آنکه در این بخش توقع خواننده آن است که با تفصیل بیشتر درباره شعر فارسی و حتی شعر ترکی نسیمی سخن گفته شود و کیفیت اشعار فارسی او با

- ۱- **زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی**، به کوشش یثالله جلالی بندری، چاپ دوم، تهران، نشر نی، ۱۳۸۲.
- ۲- از جمله مرحوم دکتر صفا که به شاعران کم‌ارج‌تر از نسیمی پرداخته، ذکر می‌کند از او به میان نیآورده است. جلد سوم و چهارم **تاریخ ادبیات در ایران** دیده شود.
- ۳- **گزیده غزلیات شمس**، به کوشش دکتر شفیعی کدکنی، چاپ ششم، تهران، کتاب‌های جیبی، ۱۳۶۵، صص ۵۸۱-۵۸۲.
- ۴- شرف‌الدین خراسانی، «ابن عربی» در، **دایرةالمعارف بزرگ اسلامی**، جلد چهارم، تهران، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۰، ص ۲۵۴.
- ۵- همان، ص ۲۵۶.
- ۶- همان، ص ۲۷۳.
- ۷- درباره دکتر رضا توفیق به مقدمه کتاب **پیامبر** نوشته زین‌العابدین رهنما (تهران، انتشارات زوار، بی‌تا) صص ۹-۱۱ مراجعه شود.
- ۸- **ققنوس** در **شب خاکستر**، دیوان عمادالدین نسیمی، به کوشش سیدعلی صالحی، تهران، انتشارات تهران، ۱۳۶۸.
- ۹- اکبر ثبوت، حروفیه، **نشریه فلق** (نشریه دانشجویی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران) دفتر دوم، ۱۳۵۷، صص ۹۷-۱۷۰.